

J.A.VAILLANT: DICȚIONARUL CA „TRADUCERE” A LUMII

J.A.VAILLANT: THE DICTIONARY AS „TRANSLATION” OF THE WORLD

Ștefan GENCĂRĂU¹, Oana-Aurelia GENCĂRĂU²

Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj Napoca¹, Universitatea din Oradea²

email: gencaraus@yahoo.fr¹, email: oanagen@yahoo.fr²

Abstract

These pages are part of a larger research on the bilingual dictionaries published in the 19th century in the Romanian Countries. First we present some data concerning the history of the bilingual dictionaries. Then we concentrate our attention on the first Romanian-French/French-Romanian bilingual dictionary published by J.A.Vaillant in 1839.

Key words: dictionary, bilingual dictionary, lexicography, Romanian-French/French-Romanian bilingual dictionary

Cuvinte cheie: dicționar, dicționar bilingv, lexicografie, dicționar român-francez/dicționar francez-român

0. Dacă interesul pentru scriitorul străin tradus în română este justificat, nu mai puțin întemeiat trebuie socotit interesul pentru străinii, stabiliți sau nu la București în secolul XIX, cărora lexicografia românească, mai ales în dimensiunea bilingvă, le datorează începuturile.

1. Am urmărit, într-o intervenție anterioară [1], unele aspecte ale *schimbării lexicului românesc sub influență franceză* și am explicat atunci interesul pe care îl arătam dicționarelor bilingve și plurilingve, în structura cărora corespondentul românei este franceza.

2. Bibliografia de lingvistică românească interesată de mijloacele prin care au intrat, mai ales începând cu secolul XIX, cuvintele franceze în română a pus în evidență rolul pe care l-au avut presa, traducerile, operele lexicografice; concluzia frecvent susținută în această direcție de cercetare este că împrumuturile din latină și din limbile romanice se înscriu în procesul general de modernizare *latin romanică* a limbii române.

3. În istoria lexicografiei românești [2], în secolul XIX se înregistrează o mare diversitate de dicționare [3]. Între acestea, dicționarele bilingve și cele plurilingve joacă un rol important în modernizarea lexicului românesc [4]. Flora Șuteu consideră că o caracteristică a dicționarelor bilingve sau poliglote ale secolului XIX este faptul că în toate acestea *apare ca una dintre limbi, limba franceză* [5]. Mircea Seche [6] remarcă faptul că *franceza apare ca limbă componentă, alături de română, în mai toate lucrările lexicografice realizate în perioada 1825-1870*. Interesul preponderent pentru franceză în lexicografia bilingvă și plurilingvă a secolului XIX este confirmat și de limbile în care se explică acele *câteva cuvinte latine* într-unul dintre dicționarele poliglote, cel al lui Josafat Snagovanu. *Vocabulaire de quelques mots latins expliqués en roumain et en français* merită o reevaluare din acest punct de vedere. S-a arătat că în dicționarul lui Snagovanu corespondentul în franceză al cuvântului latinesc explicat conține serii sinonimice și este astfel mult mai bogat, în vreme ce partea românească este mai arhaică. Credem că dicționarul lui Snagovanu evidențiază pentru prima dată un rol tehnic al francezei, rolul de limbă ce permite, prin serii sinonimice, redarea sensurilor cuvintelor din latină.

4. Desigur, cercetarea lexicografiei secolului XIX nu se reduce la evidențierea rolului pe care l-a jucat franceza în procesul de modernizare a românei.

4.1. Despre *Vocabularul purtăreț rumânesc-franțozesc și franțozesc-rumânesc* pe care îl datorăm lui J.A.Vaillant se recunoaște că, prin structura sa, acesta poate fi considerat în egală măsură un dicționar bilingv și unul explicativ [7]. Meritul dicționarului se regăsește în marele număr de neologisme, dintre care unele sunt puse în circulație tocmai de acest dicționar.

4.2. Cât despre *Vocabularu franțezo românesc*, publicat între 1840-1841 de către P.Poienaru, F.Aron și G.Hill, se reține că *explică termenii francezi în limba română prin largi definiții analitice precedate de sinonime* [8]

4.2.3. Datorită faptului că *Dicționarul franceso-romanu* al lui Teodor Codrescu e considerat o *nouă ediție* a dicționarului lui P.Poienaru, F.Aron și G.Hill, meritul ce i se recunoaște autorului se reduce la actul de a *introduce între cuvântul titlu franțuzesc și echivalentul românesc un termen latin corespunzător* [9].

4.3. În schimb *Dicționarului francezo-român* al lui Nifon Bălășescu i se recunoaște inovația de a da *explicații analitice* sau, *în cazul când acestea lipsesc, de a da serii de corespondente sinonimice aproape interminabile* [10].

4.4. Proprietatea contribuției lexicografice a lui Raoul de Pontbriant, autor al *Dicționarului româno-francesu*, constă, după Mircea Seche, în aceea că echivalenții *în limba franceză ai termenilor românești se dau, de preferință, prin serii sinonimice bogate...urmate sau precedate de scurte explicații analitice* [11].

5. Contribuția lexicografică a profesorului de literatură franceză de la Colegiul Sfântul Sava este, după cum el însuși apreciază, până la 1839, *singura de acest felu în limba românească*.

5.1. Autorul nu are pretenția că ar fi alcătuit un dicționar, ci *un vocabular*, un fel de glosar, întâi: cu limbă bază româna, apoi cu limbă bază franceza. Acestuia i se adăugă, în termenii lui Vaillant [12], *un mic vocabular de omonime* [13], primul și el în lexicografia românească.

5.2. Destinatarul *Vocabularului* este precizat în dedicație astfel: *de o socotești încă destul de folositoare tinerimei noastre, dă-mi voie a'mi împlini o datorie...* Nu există nicio informație cu privire la vreun model pe care să îl fi urmat sau cu privire la criteriile după care a selectat lexicul român și cel francez, după cum nu există informații nici cu privire la sursele din care a extras unitățile de lexic. Putem presupune, speculând dedicația, un anumit principiu în funcție de care lexicul a fost excerptat. Cu siguranță, selecția lexicală s-a efectuat astfel încât să satisfacă, *să fie folositoare* destinatarului, adică tinerimii, o parte dinamică a societății românești din prima jumătate a secolului XIX, care a și determinat înnoirea, modernizarea în limbă și, în egală măsură, în ansamblul culturii române.

5.3. Sentimentul că realizează o lucrare modestă nu l-a împiedicat pe Vaillant să dispună înaintea vocabularului propriu-zis o serie de instrumente proprii unor demersuri științifice riguroase, dar fără extensiunea unor astfel de întreprinderi.

5.3.1. Găsim în deschiderea lucrării o *erată* intitulată *Greșale ce se află în vocabularu franțozescu-rumânesc* și organizată relativ riguros, în coloane care să includă *cuvinte uitate, poziții în care s-a produs eroarea, eroarea de înlocuit și forma corectă*. Deși e un dicționar bilingv, Vaillant e atent, după cum rezultă din această *erată*, la pronunție și desinențe; el indicând *în loc de: asemena* să se citească *asemăna*, *în loc de zmântenă* să se citească *zmântână*, dar și în loc de *-aasă* să se citească *-asă* ca în cazul echivalentului românesc al fr. *bourru* cuprins în dicționar în forma *arțăgos*, *-aasă* și reluat în *erată* în forma *arțăgos*, *-asă*

5.3.2. Erata este urmată de o pagină ce conține lista de abrevieri și alfabetul numit de Vaillant românesc, *echivalat celui franțuzesc*.

5.3.3. Abrevierile sunt cuprinse în listă sub titlul *semnele pregătitoare*. Principalele abrevieri propuse vizează clasele (substantiv, adverb, verb etc) și categoriile gramaticale (mai ales categoria genului, la substantive și adjective, și a conjugării verbale). Lista de abrevieri prezintă interes și pentru evoluția terminologiei gramaticale; astfel, se indică într-o coloană, versiunea românească, iar în a doua coloană, termenul francez, precum în: **românește bărbătesc**, **franțuzește masculin**, **românește femeesc**, **franțuzește feminin**, **românește singurit**, **franțuzește singulier** etc.

5.3.4. Pe lângă abrevierile ce trimit la clasele și categoriile gramaticale, lista cuprinde și abrevieri prin care se indică domeniul în care cuvântul din limba bază este utilizat. În această secțiune, lista de abrevieri este cu adevărat o *listă pregătitoare*. Vaillant are, conform abrevierilor, conștiința faptului că a introdus în dicționarul său cuvinte din 11 domenii, adică din **retorică**, **algebră**, **astronomie**, **arhitectură**, **logică**, **matematică**, **muzică**, **chimie**, **geografie**, **geometrie** și **știință**, la Vaillant, **știință** fiind o trimitere generală, fără specificarea domeniului propriu-zis. Abrevierea pentru domeniul retoricii se rezumă la a constata calitatea de *figură*, în expresia lui Vaillant *fig. de rit*, adică *figure de Rhétorique*. În cuprinsul dicționarului Vaillant folosește însă și abrevieri pentru alte domenii, cel mai frecvent pentru gramatică, ceea ce confirmă faptul că lexicul excerptat provine din mai mult decât cele 11 domenii indicate în lista de abrevieri.

5.4. Articolele de dicționar cuprinse în *Vocabularul* lui Vaillant nu sunt omogene [14].

5.4.1. La adjective, Vaillant indică cu regularitate desinența de gen, respectiv de feminin singular precum în: **amfibic**, ă, adj; **albăstriu**, e, adj.

5.4.2. La adjectivele cu alternanțe vocalice Vaillant indică toată secvența alternantă precum în:

abisenesc ,	ească
aburos ,	oasă
analog ,	oagă

5.4.3. Majoritatea intrărilor lexicografice cu substantive conțin desinența de plural și informația de gen:

altar	e	n
avanpost	uri	n
aliaj	uri	n

5.4.4. Unora dintre împrumuturile recente le indică două forme de plural (**acord**, **-e** și **acoarde**; **alcov**, **-e** și **alcoave** etc). Altora le indică o desinență de plural care nu s-a păstrat, precum în cazul lui **apostrof**, **abonament**, **adverb**.

5.4.5. Cu privire la echivalentul francez al cuvântului românesc s-a arătat că frecvent acesta este urmat de o explicație în română, precum în:

Aerian, ă, adj., **aérien**, **ne**, din aer

Afrunt, uri, **affront**, m., ocară

Arăci, **échalasser**, a pune araci

Asiatic, ă, adj. **Asiatique**, din Asia

Astru, e, n(eutru), **astre**, m. stea

Acest demers lexicografic asupra căruia am insistat într-o altă etapă, cea din cuprinsul *Actelor colocviului internațional Licolar, de la Aix en Provence, 2008*, și-a găsit în accepția noastră

justificarea în rațiunea didactică a *Vocabularului* lui Vaillant. Pozițiile explicative vorbesc și despre felul în care a perceput Vaillant lexicul românesc. E posibil ca profesorul francez să fi constatat că unitățile ce constituie intrările pentru secțiunea românească a *Vocabularului* sunt neologice pentru destinatarul dicționarului. În consecință, lexicograful s-a văzut obligat să explice prin una și aceeași secvență și intrarea de dicționar și echivalentul ei francez.

5.4.6. Am arătat în cuprinsul *Actelor de la Aix* pe care le-am invocat mai sus pentru o mai bună circumscriere a cercetării noastre, că atunci când cuvântul românesc ce constituie intrarea lexicografică este în mod evident un împrumut recent explicația poziționată după sinonimul francez: înregistrează extensii de la un sinonim, în română, la o secvență amplă, ca și în:

Arlechin: **arlequin**, un caraghios

Armorie, ii, **armoire**, pajeră

Armă, e, f., **arme**, or ce slujește de apărare

Armator, i, m., **armateur**. negustor care înarmează o corabie

Arheologie, f., **archéologie**, știința lucrurilor vechi

5.4.7. Intrările lexicografice ce nu se constituie din împrumuturi recente nu includ o secțiune explicativă după echivalentul francez. În aceste situații cuvântului din limba bază i se asociază unul sau mai multe sinonime în franceză:

Adunare, i, f., **assemblée**

Ardeiu, i, m., **piment**

Asemuire, f., **assimilation**

Aspreală, f., **rudesse**

Aspru, ă, adj., **âpre**, **rude**

Așezământ, uri. n. **établissement**.

5.5. Să nu credem însă că definițiile lui Vaillant se reduc la o serie de abrevieri, la unul sau două sinonime franceze și la o secvență explicativă. Chiar dacă sunt mai puțin extinse decât cele ale succesorilor lui, definițiile sale includ:

a. **perifraze** simple sau duble:

Academist: **académiste**, care învață la academie

Acar, i, **aiguilletier**. care face ace

Arabic, ă, adj., **arabique**, ce se ține din Arabia,

Arhivist, iști, m., **archiviste**, care îngrijește de arhive

b. **contexte** pentru diversele întrebuințări ale echivalentului francez în funcție de contextele în care se diferențiază sensuri ale cuvântului românesc:

Apuca: v. **saisir** . **s'emparer**; a se apuca de, **se mettre à**; a apuca, **prendre par**; a apuca înainte, **prendre le devant**, **l'initiative**

Apăsător, oare: **adj. oppresseur**. pentru oameni; apăsător: **oppressiv**, **ve**: pentru lucruri.

5.6. În cuprinsul *Actelor de la Aix* am urmărit, totodată, articolele de dicționar cu lexic specific românesc sau cu împrumuturi din alte limbi decât franceza.

5.6.1. E de remarcat în cazul acestor intrări atât proprietatea, adecvarea lexicografică a definiției, cât și capacitatea de a surprinde aspectele culturale. Astfel, pentru românescul ajun

Vaillant indică **veille, vigile et jeûne**, pentru aldămaș, dicționarul indică: *coup de vin pour la conclusion d'un marché, chopine*. Pentru arenda, cuvânt de origine rusă sau poloneză, Vaillant indică întâi sinonimul francez **ferme**, apoi al doilea sinonim francez: **fermage** care să restrângă tehnic sensul primului sinonim.

5.6.2. Disponibilitatea de a apela la lexic de specific cultural românesc sau din diverse registre stilistice ale românei este evidentă și în cazul românescul neologic apoplexie căruia Vaillant îi indică întâi echivalentul francez **apoplexie**, apoi explicația : o boală și adaugă un sinonim în română, de origine turcă: dambla. Pentru cuvintele de origine slavă în română, credem că a reușit să dea sinonimul francez cel mai apropiat ; astfel pentru afurisanie **anatheme**.

5.6.3. E de remarcat în același timp disponibilitatea lui Vaillant de a surprinde sensuri mai apropiate unor cuvinte moștenite în română din latină, cum e cazul lui adăstare (din latinescul ad astare), pentru care dicționarele contemporane indică sinonimia cu *a aștepta*, în vreme ce Vaillant indică pentru verbul a adăsta echivalența cu être dans l'expectative, iar pentru substantiv echivalentele franceze: **expectation, expectative**.

5.7. După cum a anunțat în pagina cu semnele pregătitoare, în numeroase articole Vaillant a introdus abrevieri prin care se indică domeniul în care cuvântul din limba bază este utilizat, precum în:

ablativ	ablatif	vorbă de gra [matică]
acompaniarisi	accompagner	vorbă de muz [ică]
acord	accord	vorbă de muz [ică]
adăugătură	augment	vorbă gra [matică]
adjectiv	adjectif	vorbă de gra [matică]
adunare	assemblée	vorbă de mate [matica].
adverb	adverbe	vorbă de gra [matică]
alegorie	allégorie	figură de rit [orică]
aleluia	alléluia	vorbă de bis [erică]
aliaj	alliage	vorbă de chim [ie]
amin	amen	vorbă de bis [erică]
amor	amour	vorbă de poezie
analog	contingent	vorbă militară
antarctic		vorbă de geog [rafie]
azimut	azimut	vorbă de astr [ologie].
azot	azote	vorbă de chim [ie]

5.8. Exemplele excerptate confirmă întâi dimensiunea explicativă a dicționarului lui Vaillant. Putem socoti însă că apelul la abrevieri de acest fel conferă *Vocabularului* o dimensiune enciclopedică. Abrevierile ne vorbesc despre domeniile sociale supuse schimbărilor la începutul secolului XIX. *Vocabularul* surprinde mutații în lexicului artei și al arhitecturii, al filozofiei (Aristotelism: **aristotelisme**, părerea lui Aristot, Axiomă: **axiome**, adevăr temeinic), al literaturii, artei dramatice și teoriei literare (Act: **acte**, o parte a unei bucăți de teatru; Alegorie: **alegorie**, figură de ritorică; Anacreontic: **Anacreontique**, filozofia, poezia lui Anacreon; Anecdote: **anecdote**, o poveste), al muzicii (Alegreto: **allégretto**, cu veselie), al terminologiei gramaticale (Articol: **Article**, vorbă de gramatică; Antites: **anthitese** vorbă de gramatică). Lexicul militar surprinde formarea unor semnificații noi în limbă, prin Artilerie: **artilleur**, care slujește la tancuri, Amiral: **amiral**, general de mare. Și pentru că generalul de mare nu poate fi

lipsit de consoartă, Vaillant înregistrează și forma feminină, Amirăleasă căreia îi dă drept echivalent francez **amirale** și îi adaugă explicația: nevasta amiralului. Dicționarele franceze consultate de noi nu confirmă un astfel de sens pentru **amirale**. Lexicul științei înregistrează definiții ce atestă stadiul incipient al preocupărilor în domenii precum cel al matematicii (Algebră: **algebre**: aritmetică cu slove, socoteala mărimilor), al anatomiei (anatomie: **anatomie**, despintecarea trupurilor), al chimiei și alchimiei (alchimie: **alchimie**: meșteșugul de a schimba metaluri), al arhitecturii (arhitectură: **architecture**, aceea ce dă o formă potrivită). De la ierarhia bisericii, la știință și la arhitectură vechiul se împacă cu noul. Demersul lexicografic se extinde asupra unor noi obiecte sociale și culturale. Chiar și lexicul imaginarului religios și mitologic se supune acestei practici.

5.9. Poate fi considerată această manieră de a defini o inexacitate ce afectează calitatea de lucrare lexicografică bilingvă a vocabularului lui Vaillant? Prin prezența explicațiilor, eșuează acest dicționar din bilingv în explicativ? Ori Vaillant a imaginat altfel rațiunea didactică a vocabularului său? Pentru noi pare clar că autorul *Vocabularului* și-a văzut destinatarul angajat în două roluri proprii oricărui utilizator al unui dicționar bilingv: rolul celui ce are competența de a întrebuința o limbă și rolul celui care în baza primei competențe achiziționează o a doua limbă. Pentru cel dintâi, Vaillant dispune indicii gramaticali, precizează mai ales genul, clasifică cuvintele după apartenența la clasa lexico-gramaticală, precizează domeniul de întrebuințare a unora dintre cuvinte. Pentru a putea fi îndeplinit cel de al doilea rol, sesizează diferența de încadrare gramaticală și, mai ales, valorifică prin exemple competența din prima limbă pentru a face accesibil semantismul echivalentului din limba țintă. S-ar putea spune că definițiile lui Vaillant sunt încă rudimentare, chiar dacă în structura lor se regăsesc într-o anumită măsură toate componentele unei definiții de dicționar bilingv. Pentru utilizatorul de azi acest dicționar este însă un ochi care a surprins cu acuitate o anumită realitate, cea de început de secol XIX românesc, spre care, prin lectură, ne permite să ne întoarcem.

Concluzii

În fapt, un dicționar este, înainte de toate, o întreprindere importantă pentru o societate, răspunzând unor exigențe de informare și de comunicare. O astfel de întreprindere tinde să reducă distanța dintre cunoștințele utilizatorului și cele ale comunității întregi [15]. Dicționarele la care ne-am referit, mai ales cel al lui Vaillant, reduc o distanță în timp între un posibil lector de acum, și o lume de început de secol XIX. Un dicționar este și o carte de referință cu privire la cuvinte. Este o carte cu privire la limbă în relația cea mai apropiată cu o enciclopedie, de care se diferențiază prin aceea că o enciclopedie este o carte despre lucruri, popoare, locuri și idei, o carte despre lumea reală, nu despre limbă [16]. Dicționarele bilingve de care ne ocupăm, în simplitatea lor voită sau nevoită, îmbină o dimensiune explicativă cu o dimensiune enciclopedică, mediind între lumea reală, dar apusă, și o limbă pe care utilizatorul de azi o poate redescoperi.

Bibliografie

1. Vezi Oana și Ștefan Gencărașu, în Ramona Bordei-Boca (éd), *Francophonie roumaine et Intégration Européenne*, Université de Bourgogne, Dijon, 2006.
2. Șuteu, F., în *Istoria științelor în România. Lingvistica*, Editor Iorgu Iordan, Editura Academiei, București, 1975, p.50.
3. Șuteu, F., în *Istoria științelor în România. Lingvistica*, Editor Iorgu Iordan, Editura Academiei, București, 1975, p.51

4. Lupu, C., *Lexicografia românească în procesul de occidentalizare latino-romanică a limbii române moderne (1780-1860)*, Editura Logos, 1999, p. 62-86.
5. Șuteu, F., în *Istoria științelor în România. Lingvistica*, Editor Iorgu Iordan, Editura Academiei, București, 1975, p.51
6. Seche, M., *Schiță de istorie a lexicografiei române*, vol. I, Editura Științifică, București, 1966, p.63.
7. Seche, M., *Schiță de istorie a lexicografiei române*, vol. I, Editura Științifică, București, 1966, p.43-44.
8. Seche, M., *Schiță de istorie a lexicografiei române*, vol. I, Editura Științifică, București, 1966, p.45.
9. Seche, M., *Schiță de istorie a lexicografiei române*, vol. I, Editura Științifică, București, 1966, p.46.
10. Seche, M., *Schiță de istorie a lexicografiei române*, vol. I, Editura Științifică, București, 1966, p.46-47.
11. Seche, M., *Schiță de istorie a lexicografiei române*, vol. I, Editura Științifică, București, 1966, p.49.
12. Pentru activitatea lui J.A. Vaillant, vezi Francis Claudon, în Ramona Bordei-Boca (éd), *Francophonie roumaine et Intégration européenne*, Université de Bourgogne, Dijon, 2006, p.77-79.
13. Pentru a facilita lectura, am transliterat exemplele din alfabetul numit *românesc* de către Vaillant, alfabet conținând caractere chirilice alături de caracterele latine.
14. O tratare mai largă în *Actes du Colloque International Licolar*, Aix en Provence, 2008.
15. Dubois, Jean et Claude Dubois, *Introduction à la lexicographie. Le dictionnaire*, Librairie Larousse, Paris, 1971.
16. Jackson, Howard, *Lexicography. An Introduction*, Routledge, London and New York, 2002, p 160, unde: The distinction between dictionary and encyclopedia is not always easy to draw, and there are often elements of one in the other.